

МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ
ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУҢ ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының директорнун
өөредилге талазы-биле оралакчызы:

Ашмак /Донгак Ч.Д./
«__» сентябрь 2023 ч

«БАДЫЛААН»

Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының директору:

А /Комбуй-оол А.В./
«__» сентябрь 2023 ч

2023-2024 өөредилге чылында
9- ку класстың «Тыва дыл» эртеминге

ажылчын программазы

Тургузукчузу: Доспан Ольга Кара-
ооловна -дээди категорияның тыва
дыл болгаш чогаал башкызы

Чаа-Суур-2023

Тайылбыр бижик

9-ку класстың тыва дыл эртеминиң ажылчын программазын дараазында нормативтиг эрге-хоойлу саавыырларынга даянып кылган:

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол Владимир Чактар-оолович аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 9-ку класзының тыва дыл эртеминиң 2023-2024 өөредилге чылында ажылчын программазын дараазында нормативтиг эрге-хоойлу саавыырларынга даянып кылган:

Федералдыг:

Федералдыг Хоойлу № 273, 29.12.2013 ч. «Россия Федерациязының Өөредилге Хоойлузунуң дугайында»;

Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары. Россия Федерациязының 17.12.2010 чылда № 1897 дугаар дужаалы (кол ниити өөредилгениң ФКӨС);

Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары (Россия Федерациязының Өөредилге яамызының №286 дугаар 31.05.2021 чылда үнген дужаалы (Кол ниити өөредилгениң ФКӨС дугайында);

Регионалдыг:

Тыва Республиканың Хоойлузу, 2014 чылдың июнь 21-де № 2556 УХ-1 «Тыва Республиканың Өөредилгези»;

Тыва Республиканың Өөредилге яамызының 2022 чылдың март 4-те № 169-д дугаар дужаалы «Тыва Республиканың өөредилгезинге ФКӨС чаа хевирин киирериниң дугайында»;

Тыва Республиканың Өөредилге яамызының 2023 чылдың август 28-те 7985 дугаар дужаалы «2023-2024 чылда Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге чижек календарьлыг графикти киирериниң дугайында».

К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» деп Национал школа хөгжүдөр институттуң үндүргени чижек программаны удуртулга кылган.

Школа талазындан:

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» Уставы;

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 2023 чылдың август 26-да 168 дугаарлыг дужаалы-биле 2023-2024 өөредилге чылында Өөредилге планы;

2023-2024 өөредилге чылында 2023 чылдың август 31-де 169 дугаарлыг дужаал-биле «2023-2024 өөредилге чылында Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» календарь-өөредилге графигин тургузарының дугайында»;

Өөредилгени кол өөредилге программаларының кол ниити база ортумак ниити өөредилге программаларын 2010 чылдың декабрь 17-де № 1897 дугаар Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарынга даянып чорудар.

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-де немелделер болгаш өскерилгелер кииргени-биле Федералдыг хоойлу «Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу»;

2. 2010 чылдың декабрь 17-де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигниң кол чадазының федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;

3. 2021 чылдың март 22-де №115 дугаарлыг «Кол ниити өөредилге программаларының – ниити эге өөредилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын организаастар болгаш

күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында» РФ-ның Чырыдыышкын яамызының дужаалы; (2021 чылдың апрель 20-де №63180 дужаал-биле)

4. К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» (НШХИ, 2017 чыл) чижек программаны удуртулга кылган.

5. Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур ниити билиг ортумак школазының өөредилге планы.

Тыва дыл эртемниң ниити характеристиказы

Тыва дыл – тыва нацияның дылы болур. Ында тыва улустуң төрөөн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалының чедишкени мөөңнеттинген. Ол дээрге тыва культураның – улустуң аас чогаалының, оон өске-даа янзыларының театр уран-чүүлунуң болгаш уран-чүүлдүң өске-даа янзыларының, парлалганың, эртемниң, ажил-херекти чорударының, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы. Тыва дыл улустуң амыдыралының, ажил-чорудулгазының бүгү-ле талаларында калбаа-биле ажыглаттыннып турар. Тыва школаларга азы класстарга, өске-даа өөредилге черлеринге төрөөн дылды өөредирини уругларның угаан-медерелин сайзырадырынга, оларны эки мөзү-шынарга кижизидеринге хөй-хөй таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шиңгээди алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедишкени билип алырынга, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерни калбартып, улуг салгалдың байлак дуржулгазын ажыглап билиринге чаңчыктырар. Дыл тускай аймак-сөөк улус (нация) болурунун кол демдээ, национал культураның үндезини.

Школага тыва дылды өөредириниң сорулгалары болгаш кылыр ажилдары:

Школага тыва дылды башкылаарының сорулгалары мындыг:

- өөреникчилерге лексика, фонетика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфологи болгаш синтаксис), стилистика аймаандан тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерни практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин болгаш чаңчылдарын хевирлээр;
- шын бижирииниң болгаш бижик демдектерин салырынын быжыг чаңчылдарын бээр;
- теория талазы-биле алган билиглеринге даянып, программа негелдезинге дүүштүр боттарынының аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг илеридиниң мергежилдери-биле чепсеглээр;
- өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларынга чаңчыктырар, оларның сөс курлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын бедидер;
- өөреникчилерниң ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-дузазының, хөгжүлдезиниң дугайында база тыва дылдың өске дылдарның аразында туружунуң дугайында бөдүүн билиглери-биле таныштырар;
- оларның логиктиг боданыышкын болгаш чугаазын сайзырадыр;
- төрөөн дылынга камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, дылдың байлаан шиңгээди алырынга өөреникчилерниң сонуургалын күштелдирер;
- өөреникчилерни патриотзмниң болгаш интернационализмниң нүзунга кижизидер, оларның материалисчи үзел-бодалдарын хевирлээр;
- ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле ажилдаарынга өөреникчилерни чаңчыктырар;
- өөреникчилерни боттары боданып өөрениринге чаңчыктырар;
- шын, медерелдиг, аянныг номчурунун мергежилдерин сайзырадыр;
- төрөөн дыл кичээлдерин өөреникчилерниң мөзү-шынар, күш-ажыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраарынга бүрүн- биле ажыглаар;
- өөреникчилерни харысалгалыг болурунга, өөредилгениң болгаш күш-ажылдың сагыл-чурумун сагырынга кижизидер.

Тыва дыл эртемин өөренириниң ФКӨС негелделери-биле түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдери: өөреникчи бүрүзүнүң үзел-бодалын, туружун бот-тодарадып, идепкейжидип, сорулгазынга дүүштүр медеделдиг бот-углап билири; өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырының, кандыг үре-түңнелдиг болурун медеделдии-биле угаап билири; аймак чоннар аразында хуузунда хамааты туружун илередип, хоойлу-дүрүмиезугаар бадыткап; амыдыралчы планнарны тургузуп, бодалдыг хөгжүлдезин медедеп, хүлээп көөрү; ниитилелдиң амыдыралынга бот-тускайлаң харыысалгалыг болуру.

Предметтиг түңнелдери: тыва дыл эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медеделдиг билип алырынгче; чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын өөрениринче; теориялыг билиглерни шиңгээдип, херек кырында ажыглап, эртем ёзузу-биле угаап боданырын хевирлээринче; эстетиктиг көрүштүг болурунче; келир үеде бот-хуузунуң ажыл-херекчи байдалдарынче угландырып, эртемни хандыр өөредери.

Метапредметтиг түңнелдери: метапредметтиг түңнелдерниң кол үндезини уругларның медеделер-биле ажылдап билириниң азы ниити чүүлден чугула бодалды харылзаалыын илередири; өөреникчилерге тыва дыл эртемин өске дылдар-биле, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланыйшыкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттирери.

Ажылчын программаның утказы болгаш тургузуу

Школага тыва дыл эртемин өөредириниң программасында фонетика, лексика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижирииниң, бижик демдектерин шын салырының чаңчылдарын, аас, бижимел чугааның чаңчылдарын, стилистика элементилерин, дыл дугайында чамдык билиглерин кириген.

Төрөөн дылдың школа курузунда теориялыг билиглерин тыва дыл эртеминиң база амгы үеде дыл эртеминиң чедишикиннерин барымдаалып тайылбырлаан.

Программа шуушкак принцип ёзугаар тургустунган. Чамдык берге, улуг темаларны (лексика, сөс чогаадылгазы) аңгы-аңгы класстарга чадаланчак өөредери көрдүнгөн. 5-9 класстарга төрөөн дыл курузу 1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдерииниң дорт уланчызы, системажытканы болур.

Календарь-темалыг планнаашкыны

№	Кичээлдин темазы	шагы	Хуусаазы	
			планда	Херек кырында
1	Кириилде кичээл «Номга ынак болуңар!»	1		
2	Катаптаашкын. Сөс катгыжышыкыны болгаш бөдүүн домак.	1		
3	Хыналда диктант	1		
4	Частырыглар-биле ажыл	1		
5	Бөдүүн домак.Сорулгазының аайы-биле домактарның янзылары.	1		
6	Деңнелгелерни тускайлаары.	1		
7	Капсырылгаларны тускайлаары.	1		
8	Байдалдарны тускайлаары.	1		
9	Дорт болгаш доора чугаа.	1		
10	Чагырышканболгаш чанырышпаан нарын домак.	1		
11	Хөй кезектерлиг нарын домактар дугайында билиг.	1		
12	Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар.	1		
13	Хөй тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) нарын домактар.	1		
14	Хыналда ажыл.	1		
15	Частырыглар-биле ажыл.	1		
16	Хөй тайылбыр домактарлыг (кезектерлиг) нарын	1		

	домактар.			
17	Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домактар.	1		
18	Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар.	1		
19	Стилистика болгаш чугаа культуразы. Чугаа культуразының дугайында нити билиг.	1		
20	Чугаа культуразының кол негелделери.	1		
21	Аас болгаш бижимел чугааның кол негелделери.	1		
22	Ном болгаш чугаа стильдери.	1		
23	Чугаа стили. Ооң хевирлери, онзагайы.	1		
24	Эртем стили. Үнелел, реферат, аннотация, тезис, илеткел, статья, интервью, тоожуушкун, репортаж.	1		
25	Публицистика стили. Ооң хевирлери, илеткел, демдеглел, медээ, статья, интервью, тоожуушкун, репортаж.	1		
26	Албан-херек стили. Шынзылга, билдириишкин, резюме, протокол.	1		
27	Чечен чогаал стили.	1		
28	Стильдерниң кол демдектери.	1		
29	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.	1		
30	Эдертиг «Төрүмелинден эзирлер»	1		
31	Синонимика – стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери.	1		
32	Грамматиканың стиль синонимнери.	1		
33	Хыналда диктант	1		
34	Частырыглар-биле ажыл.	1		
35	Чугаа культуразының негелделери.	1		
36	Литературлуг дыл дугайында билиг. Литературлуг нормаларның ужур-дузасы.	1		
37	Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар.	1		
38	Лексика талазы-биле нормалар.	1		
39	Грамматиктиг нормалар.	1		
40	Сөстөрни ажыглаарының нормалары.	1		
41	Стилистика талазы-биле өөрөнгенин катаптаары.	1		
42	Хыналда ажыл.	1		
43	Частырыглар-биле ажыл.	1		
44	Дыл дугайында ниити билиглер. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-дузасы. Эң нептереңгей дылдар.	1		
45	Дыл эртеми база ооң кол адырлары.	1		
46	Дылдарның хөй янзылары. Төрел дылдар дугайында билиг. Тыва дылдың төрел дылдары.	1		
47	Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи. Орхон-Енисей бижии – түрктерниң өгбелериниң бижии.	1		
48	Тыва бижик тывылган соонда, тыва дылдың хөгжүлдези.	1		
49	Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер.	1		
50	Амгы тыва дылдың хевирлери: кара чугаа болгаш ооң аяны. Жаргоннар.	1		
51	Тыва дылдың шинчээчилери.	1		
52	Диктант.	1		

53	Частырыглар-биле ажыл.	1		
54	Х.ч.с. «Тыва дылдың шинчээчилериниң дугайында чүнү билер мен?»	1		
55	Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглелдиң кол демдектери (кезектерниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру, грамматика талазы-биле харылзаалыы, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнгөн уткалыы)	1		
56	Сөзүглелдиң темазы, кол утказы, микротемазы (кыска темаларга чардынганы)	1		
57	Сөзүглелдер-биле ажыл.	1		
58	Катаптаашкын. 5-9 класстарга өөрөнгенин катаптаары.	1		
59	Бот ажыл.	1		
60	Фонетика болгаш графика.	1		
61	Лексика.	1		
62	Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы.	1		
63	Морфология. Тускай чугаа кезектери.	1		
64	Дузалап чугаа кезектери.	1		
65	Сөс катгыжышкыны. Бөдүүн домак.	1		
66	Стилистика. Чугаа культуразы.	1		
67	Хыналда ажыл.	1		
68	Частырыглар-биле ажыл. Түңнел кичээл.	1		

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөрөдилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөрөдилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөрөдилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпиде - миологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПин 2.4.2.1.178-02)

9-ку класска тыва дыл эртемниң өөрөдилге методиктиг хандырылгазы

Программаның ады:

Ажылчын программаны К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» (НШХИ, 2017 чыл) чижек программаны удуртулга кылган.

Өөрөдилге номунуң автору, ады, үндүргөн чылы:

Д.А.Монгуш, М.Д.Биче-оол, М.В.Бавуу-Сюрюн, А.К.Ойдан-оол. Тыва дыл. 8-9 класс. ТывНУЧ. Кызыл, 2001 чыл.

Немелде литература

6. Доржу К.Б. Амгы тыва литературлуг дылга мергежилгелер чыындызы. ТывНУЧ, Кызыл, 2003.
7. Кара-Сал Л.С. Тыва дылдың практикуму. Кызыл, ТывКУ, 2011.
8. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. К-2002.
9. Монгуш Д.А., Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. Кызыл, ТывНУЧ, 1992.
10. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч., Ооржак С-С.Т. Диктантылар чыындызы. 5-9 класстарга. Башкыларга дузаламчы. Кызыл, 2003.
11. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К., Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Кызыл, ТывНУЧ, 2004.
12. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чуруму. Кызыл, ТывКУ, 2004.
13. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Фонетика болгаш семасиология, фразеология, фонетика, морфология. Кызыл, ТывНУЧ, 1980.
14. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Синтаксис. Кызыл: ТывНУЧ, 1983.

15. Сат Ш.Ч. Тыва диалектология. Кызыл: ТывНУЧ, 1987.
16. Свандии Н.Д. Тыва дылдың практикунга мергежилгелер. Кызыл, 2003.
17. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. Кызыл: Республика типографизы, 2001.

Словарьлар:

1. Бартан О.О. Тыва дылда эмнелге сөзүлүгү. Кызыл: Рестипография, 2004.
 2. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. М.: Русский язык, 1980.
 3. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. Кызыл: ТКИ, 2007.
 4. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том1. (А-Й). Новосибирск: Наука, 2003.
 5. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1.
- Өөредиг-чурагайлыг ресурстар:
18. <https://nsportal.ru/shkola/rodnoy-yazyk-i-literatura/library/2020/03/21/-tuva-dyly-utpakamnap-chor>
 19. https://infourok.ru/konspekt_uroka_tuva_dyidun_stilderi-521892.htm
 20. <https://educontast.net/ru/3549074/>

Ажыглап болур шөлүлге:

21. <http://irnsh.ru>
22. <http://irnsh.ru/zadaniya/>

